

ساختار دهی اهداف کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان و دلالت‌های آن برای خط‌مشی‌گذاران حوزه فرهنگ

نویسندگان: علیرضا پهلوان شریف^۱، روح‌الله رازینی^۲، حسین عباسی نوذری^۳

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۷/۴/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۷/۲/۱۱

فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال بیست‌ویکم، شماره ۷۹، تابستان ۱۳۹۷

چکیده

کودک و نوجوان از مهم‌ترین سرمایه‌های انسانی محسوب می‌شود و مسجد نهادی اصیل است که می‌تواند در تربیت اسلامی کودک و نوجوان نقش آفرین باشد. تصمیم‌گیران فرهنگی برای آن که تعامل مسجد و کودک و نوجوان را محقق نمایند لازم است ابتدار وابط و تقدم و تأخر عوامل مؤثر بر تعامل مسجد و کودک و نوجوان را در نظر بگیرند تا مسیر پیاده‌سازی این مفاهیم تسهیل گردد. بنابراین هدف این پژوهش کشف الگوی روابط مؤلفه‌های مرتبط با تعامل مسجد و کودک و نوجوان است. با استفاده از روش مدل‌سازی ساختاری-تفسیری (ISM) الگوی روابط مؤلفه‌های راهبردی در زمینه تعامل مسجد و کودک و نوجوان، از منظر خبرگان این حوزه کشف و سطح‌بندی شده‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که مؤلفه‌های مرتبط با «پشتوانه‌های سیاستی و قانونی، حمایت سازمان‌های متولی، استقرار زیرساخت‌های نرم‌افزاری و محوریت امام‌جماعت» از بالاترین نفوذ و سطح تأثیر در میان سایر مؤلفه‌ها برخوردارند. علاوه بر آن چهار مؤلفه «پیوند تشکل‌های درون مسجدی با مسجد، همگرایی تشکل‌های برون مسجدی با محوریت مسجد، در دسترس بودن محصولات موردنیاز فعالان فرهنگی، متناسب‌سازی فضای فیزیکی» به‌عنوان عوامل توانمندساز در لایه میانی قرار می‌گیرند. در نهایت مؤلفه‌های «ایفای نقش آموزش و پرورش، تحقق نقش آفرینی مسجد در محیط پیرامونی» دارای بیشترین وابستگی و به‌عنوان نتایج تحقق سایر مؤلفه‌ها استخراج شده‌اند. الگوی روابط مؤلفه‌ها در مدلی شش سطحی ارائه شده است.

واژگان کلیدی:

مدیریت فرهنگی، مسجد، کودک و نوجوان، خط‌مشی فرهنگی، تربیت، الگوسازی ساختاری-تفسیری (ISM)

۱. دانشجوی دکتری رشته مدیریت منابع انسانی دانشگاه علامه طباطبایی (ع)

۲. استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع)

۳. دانشجوی دکتری رشته تصمیم‌گیری و خط‌مشی‌گذاری عمومی دانشگاه امام صادق (ع)

۱- مقدمه و بیان مسأله

تحقق آرمان‌های متعالی انقلاب اسلامی ایران همچون برپایی تمدن عظیم اسلامی و کسب آمادگی برای برقراری عدالت و معنویت در جهان، درگرو تلاشی جهاد گونه و همه‌جانبه در همه ابعاد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است. نیل به این اهداف، نیازمند برخورداری کشور از سرمایه عظیم انسان‌های عالم، متقی، آزاده و اخلاقی است. انسان‌هایی که در مسیر تعالی خویش، بار ایجاد تمدن عظیم مهدوی را به دوش کشند، نظام اسلامی را بارور نموده و برای جهانیان الگویی الهام‌بخش باشند. مراتب تکامل تا حد زیادی متأثر از دوران نوجوانی و جوانی انسان است. «امام راحل در مورد مراحل قرب انسان، کودک و نوجوان را جدیدالعهد معرفی کرده‌اند. نوجوان و جوان به آن عهد ازلی و میثاق عالم که با خدا بسته‌اند، پایبند هستند. کودک هنگام تولد، وجودی پاک و دست‌نخورده دارد و فطرت او وفادار به عهد الهی است و از همین رو باید به دنبال بستری برای کودکان و نوجوانان بود تا بعدالعهد نشوند و از فضای ملکوت فاصله نگیرند» (ابطحی، ۱۳۸۵، ص ۱۸۹).

در این میان، یکی از نقش‌های اساسی مسجد، به‌عنوان اصیل‌ترین نهاد اجتماعی در اسلام، فراهم کردن زمینه عبادت پر حضور و خالصانه است تا مؤمنان در آنجا با پرداختن به نماز، ذکر و دعا، زنگار غفلت از دل و جان بشویند و با خداوند متعال به معنای واقعی کلمه انس بگیرند. مسجد به‌عنوان یک مرکز اجتماعی، از طرق مختلف اجتماعی، سیاسی و آموزشی و تربیتی به مراجعین خود خدمت می‌کند (آقامحمدی، ۱۳۹۳، ص ۳۳۱) و محور همه‌ی این فعالیت‌ها ذکر الهی است که قلوب را در یک نقطه واحد مجتمع می‌کند. فلذا آنچه دارای اهمیت است این است که بستر تعامل مناسبی، بین بهترین فراز عمر انسانی که همان کودکی و نوجوانی است و بهترین نهاد تربیتی یعنی مسجد، ایجاد شود.

در حوزه نقش‌آفرینی مسجد در عرصه تعلیم و تربیت، هر چند اهداف کلان، راهبردها و اقدامات لازم برای تعامل مسجد و کودک و نوجوان استخراج گشته است (مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران، ۱۳۹۴) اما ایفای نقش مسجد در این عرصه بسیار کم‌رنگ‌تر از میزان انتظار و ظرفیت کنونی مساجد می‌باشد. برای ترسیم برنامه عملیاتی جهت تحقق اهداف در این حوزه باید شناخت خوبی از تقدم و تأخر و ارتباط مؤلفه‌های مؤثر در تعامل مسجد و کودک و نوجوان داشت، تا بدین ترتیب اولویت‌های عملیاتی مشخص گردد.

در صورتی که این روابط میان مؤلفه‌های اثرگذار در این حوزه مدل‌سازی نشود،

ممکن است سیاستگذاران، مجریان و فعالان حوزه فرهنگ با چند مشکل روبه‌رو شوند: اول آنکه به واسطه عدم توجه به اولویت‌ها و ضعف شناختی نسبت به تقدم و تأخر در تحقق اهداف زمینه‌ای و نتیجه‌ای، نظام تصمیم‌گیری ایشان دچار اختلال گردد؛ چرا که هر تصمیم‌گیری مستلزم تاکید بر برخی گزینه‌ها و چشم‌پوشی از برخی دیگر است. از سوی دیگر ممکن است به واسطه عدم کلان‌نگری و ضعف در شناخت روابط میان اهداف، دچار بخشی‌نگری گردند و از برخی لوازم غفلت نمایند. با این وجود تاکنون مدلی در خصوص ارتباطات و تأثیر و تأثر مؤلفه‌های مرتبط با تعامل مسجد کودک و نوجوان ترسیم نشده است که ارتباط ساختاری آنان را با یکدیگر تبیین نماید. هدف آن است که با استفاده از اهداف کلان بهبود تعامل مسجد و کودک و نوجوان مدلی ساختاری را تدوین نماید که ارتباط میان این اهداف را ساختاربندی نموده و در نتیجه مسیر پیاده‌سازی این سیاست کلان را هموار نماید.

با توجه به آنچه پیش از این ذکر شد سؤالات اصلی این تحقیق عبارت‌اند از:

۱. سطوح و رتبه‌بندی اهداف کلان تعامل مسجد با کودک و نوجوان چگونه است؟
۲. روابط بین اهداف کلان تعامل مسجد با کودک و نوجوان به چه صورت است؟

۲- ادبیات نظری و پیشینه موضوع

۲-۱- مسجد و جایگاه آن

به طور کل می‌توان در «تعامل مسجد و کودک و نوجوان» به مسجد از دو منظر نگریست؛ از یک منظر به مسجد با نگاه فرادینی، و به‌عنوان یک مجموعه مردم نهاد و اجتماعی مورد بررسی قرار داده می‌شود، و از منظر دیگر به جایگاه آن در منظومه معارف اسلامی توجه می‌شود.

۲-۱-۱- مسجد به مثابه سازمان غیر انتفاعی

اداره کشور و تحقق حاکمیت در جامعه منوط به ظهور و بروز مردم و نهادهای مردمی است، و این موضوع یکی از محورهای اساسی در بقای حکومتهاست. پایداری حکومت‌ها به نوع و میزان پایداری ارکان اجتماعی آنهاست و نهادهای مردمی و میزان مداخله آنها در این بین حائز اهمیتی بی‌بدیل است. آنچه ممیز اصلی جمهوری اسلامی و سبب استحکام پایه‌های آن در جهان امروز است که همه در آن از مردم و نقش آنها سخن می‌گویند نیز، تدبیرهای بومی و مؤثر در راستای ایفای نقش حداکثری مردم در اداره امور است. (عرب اسدی و بنافی، ب.ت، ص ۸) سازمان‌های غیردولتی غیرانتفاعی با حضور در میان مردم و عمل در عرصه‌های خردی که معمولاً از دید دولت دور مانده

است، ضمن جلب اعتماد مردم، علایق، مطالبات و نیازهای آنان را شناسایی و هم چون نمایندگان مردم به دولت منعکس می‌کنند. از این رو با ایفای چنین نقشی بر اعتماد مردم به آن سازمان‌ها افزوده و با بسیج آن‌ها در قالب سازمان‌های غیردولتی به فرآیند تصمیم‌گیری مردم در امور خود مدد می‌رسانند. به عبارت دیگر سازمان‌های غیردولتی غیرانتفاعی در این حوزه سیاست‌سازند و به طور غیرمستقیم بر سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی دولت تأثیر می‌گذارند (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۸۴).

طبق طبقه‌بندی بین‌المللی سازمان‌های غیرانتفاعی این سازمان‌ها شامل سر فصل‌های فرهنگ و سرگرمی، آموزش و پژوهش، بهداشت، خدمات اجتماعی، محیط زیست، توسعه و مسکن، حقوق و سیاست، فعالیت‌های خیریه و داوطلبانه، فعالیت‌های بین‌المللی، ادیان، تجارت، محافل حرفه‌ای و اتحادیه‌ها هستند (Anheier, 2005, pp. 383-391) و در ذیل سرفصل ادیان به سازمان‌های مذهبی اشاره شده است که آن را این‌گونه تعریف می‌کند: سازمان‌هایی که اعتقادات مذهبی را ترویج کرده و خدمات مذهبی و مراسم مذهبی را انجام می‌دهند که شامل کلیساها، مساجد، کنیسه‌ها، معابد، زیارتگاه‌ها، سمینارها، صومعه‌ها و مؤسسات مذهبی مشابه، علاوه بر انجمن‌های مرتبط و کمکی این سازمان‌ها می‌شود (Anheier, 2005, p. 390).

با توجه به وجود بیش از هفتاد هزار مسجد روستایی، شهری، بین‌راهی در کشور (مروری بر وضعیت مساجد در ایران، ۱۳۹۶) می‌توان گفت مسجد بیشترین و گسترده‌ترین سازمان غیرانتفاعی در کشور است. با در نظر گرفتن ظرفیت‌های مساجد در راستای ارتقای فرهنگ جامعه، حل مشکلات اجتماعی و نقش‌آفرینی در حوزه تعلیم و تربیت، تعامل مسجد و کودک و نوجوان شایسته اهتمام بیش از پیش خط‌مشی‌گذاری، مجریان و پژوهشگران حوزه فرهنگ می‌باشد.

۲-۱-۲- جایگاه مسجد در جامعه اسلامی

پدید آوردن هویتی به نام مسجد در اسلام در شمار زیباترین و پرمغزترین ابتکارهای اسلام در آغاز تشکیل جامعه اسلامی محسوب می‌شود (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۹)، مساجد در صدر اسلام دارای کارکردهای گوناگون عبادی، سیاسی، اجتماعی، آموزشی، تربیتی، ادبی، تبلیغی، درمانی، اقتصادی و قضایی بودند. به عبارت دیگر از ابتدای تأسیس مسجد، این مکان مقدس فقط مختص فعالیت‌های عبادی و مکانی برای خواندن نماز نبود و علاوه بر انجام امور عبادی، مساجد کارکردهای فراوان دیگری نیز داشتند (فرهنگ مسجد، ۱۳۸۵: ۲۱۵). در طول تمدن اسلامی نیز این اندیشه بسط یافت و مساجد با کارکردهایی که داشت آن‌چنان در درون جامعه اسلامی نهادینه

شد که مؤمنان آن را بر خانه‌های خودشان ترجیح می‌دادند؛ در واقع ویژگی اصلی مسجد این بود که هم‌چون اسلام با همه شئون زندگی مردم سروکار داشت و البته به همه شئون مردم جهت دینی و الهی می‌داد و این برخاسته از روح اسلام بود (همتی، ۱۳۸۴، ص ۱۶۸).

مسجد در اسلام، خانه خدا و خانه مردم؛ جایگاه خلوت انس با خدا و جلوت حشر با مردم، کانون ذکر و معراج معنوی، عرصه علم، جهاد و تدبیر دنیوی؛ جایگاه عبادت و پایگاه سیاست می‌باشد. مسجد دوگانه‌های به هم پیوسته‌ای را پدید می‌آورد که تصویر مسجد اسلامی و فاصله آن با عبادتگاه‌های رائج ادیان دیگر را نمایان می‌سازد. در مسجد اسلامی، شور و بهجت عبادت خالص با نشاط زندگی پاک و خردمندانه و سالم، در هم می‌آمیزد و فرد و جامعه را به طراز اسلامی آن نزدیک می‌کند. مسجد، مظهر آمیختگی دنیا و آخرت و پیوستگی فرد و جامعه در دیدگاه و اندیشه مکتب اسلام است (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۹).

۲-۲- رویکردها به تعامل مسجد و کودک و نوجوان

به‌طور کلی دین اسلام برای تربیت برای دوره سنی کودکی و نوجوانی اهمیت زیادی قائل شده است چراکه انسان در این دوره سنی، به‌تبع استعداد بالقوه، اثرپذیری بسیاری را در راستای اتخاذ بزرگ‌ترین تصمیمات زندگی در آستانه بلوغ، تجربه می‌کند. در این باب امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: نوجوانان را دریاب زیرا که آنان سریع‌تر به کارهای خیر روی می‌آورند. (کافی، ج ۸، ص ۹۳) و هم‌چنین امیرالمؤمنین در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه (نهج‌البلاغه، ۱۳۹۵) در مورد اثرپذیری آن‌ها اشاره می‌فرمایند: «دل نوجوان مانند زمین آماده است که هر بذری در آن افشاندن شود، می‌پذیرد».

در این دوره هویت و شخصیت فرد شکل می‌گیرد و ذهن و قلب او بیشترین اثرپذیری را دارند. بنابراین باید از بهترین بسترها برای این تعلیم و تربیت او استفاده کرد؛ که یکی از این بسترهای مهم مسجد است. مسجد تکویناً دارای آثار تربیتی است و پیامبر اکرم در این مورد به ابذر می‌فرمایند: ای ابذر! تا زمانی که در مسجد نشسته‌ای خداوند متعال به تعداد هر نفسی که می‌کشی، یک درجه در بهشت به تو می‌دهد و فرشتگان بر تو درود می‌فرستند و برای هر نفسی که در مسجد می‌کشی ده حسنه برایت نوشته می‌شود و ده گناه از تو پاک می‌گردد (بحار، جلد ۳، ص ۸۵) و باید توجه داشت با توجه به اثرپذیری نفوس مستعد کودک و نوجوان این آثار به‌سرعت و با عمق بیشتری در وجود و نفس آن‌ها ظهور پیدا می‌کند و مراتب رشد و تقرب را در صورت دستگیری و هدایت صحیح با سرعت بیشتری طی می‌کنند.

به تبع اجتماعی بودن انسان، روابط دوستی و اجتماعی وی از اثرگذارترین مؤلفه‌ها در شکل‌گیری هویت اجتماعی و تربیت او محسوب می‌شود. این موضوع به دلیل اثرپذیری شدید کودکان و نوجوانان از محیط اجتماعی اطراف خویش در دوره کودکی، نوجوانی و جوانی دارای اولویتی به مراتب بالاتر است. مسجد به‌عنوان نهادی اجتماعی زمینه‌ای را جهت تعامل سازنده مخاطبان خود با یکدیگر فراهم می‌کند. مخاطبان مسجد - خصوصاً کودک و نوجوان - علاوه بر تأثیرات تکوینی که از حضور مستمر در مسجد می‌گیرند، می‌توانند با حضور در جماعت مؤمنین و ارتباط با مسجدی‌ها، هویت خود به‌عنوان یک فرد مؤمن و مسجدی تعریف نمایند و در کارکردهای مختلف نهاد مسجد (همچون کارکرد تربیتی، تبلیغی و سیاسی) نقش ایفا کنند.

از منظر تاریخی مسجد در تمدن درخشان اسلامی دارای جایگاه ویژه‌ای بوده است. پیش از شکل‌گیری مؤسسه‌ها و مراکز تحقیقاتی دینی در دنیای جدید و مدرن امروزی که عمدتاً به دانشگاه‌ها و نهادهای دولتی وابسته‌اند، کار تحقیق و مطالعه درباره باورها و رفتارهای دینی، در مساجد انجام می‌شد. مساجد در سه چهارم قرن اول هجری، مراکز اجتماعات دینی مسلمانان، مراکز تعلیم و تربیت بود و اگر احیاناً مدرسه‌ای هم ساخته می‌شد، معمولاً در کنار مساجد قرار می‌گرفت. در ساختن مدرسه نوعاً از صحن مساجد استفاده می‌شد و در حیاط هر مسجد، حجراتی هم برای سکونت طلاب ساخته می‌شد، تا طلاب در آن‌ها سکنی گزیده، به درس و بحث مشغول شوند. مسلمانان در ساختن «مدرسه» از معماری مساجد استفاده می‌کردند بدین جهت مسجد را گاهی «مدرسه» و یا بالعکس «مدرسه» را «مسجد» می‌نامیدند و با این تقارن حضور کودک و نوجوان در مسجد تضمین گشت. (تاریخچه نظام آموزش اسلامی، ۱۳۷۸؛ محمدی، ۱۳۸۹، ص ۵۱).

تعامل کودک و نوجوان از منظر فقهی نیز قابل بررسی است. این مسئله همچون مسائل مبتلا به مکلفین توسط فقها بررسی و احکام آن از متون دینی استنباط شده است. بسیاری از علمای پیشین به دلیل وجود روایاتی در این موضوع، فتوا به کراهت آوردن کودکان به مسجد داده‌اند. از سوی دیگر برخی از بزرگان (علمای معاصر هم‌چون آیات عظام مکارم شیرازی، فاضل لنکرانی و سیستانی) معتقدند کراهت آوردن کودکان به مسجد تنها مخصوص کودکانی است که احتمال دارد مسجد را آلوده به نجاست کنند اما مابقی کودکان که در این زمینه قابل اعتماد هستند نه‌تنها آوردنشان به مسجد مکروه نیست بلکه مستحب هم می‌باشد. چراکه آوردن آن‌ها به مسجد تمرینی برای انجام عبادت به حساب می‌آید که خود از مستحبات است (بهشتی، ۱۳۹۳).

همین شواهد اجمالی نشان می‌دهد که هم به لحاظ سیره معصومین علیهم‌السلام، هم به لحاظ تاریخ جامعه اسلامی، هم به لحاظ رویکرد تربیتی و هم به لحاظ فقهی، حضور و تعامل کودکان با مسجد مورد تأکید و توجه بوده است.

۲-۳- پیشینه تحقیق

۲-۳-۱- پیشینه علمی

با توجه به این که موضوع تعامل مسجد با کودک و نوجوان در ادبیات علمی، موضوعی جدید و درون دینی است، در ادبیات غربی مطالعات جدی در این زمینه یافت نشد، ولی به برکت انقلاب اسلامی نهادهای متولی امر مسجد و محققین دغدغه‌مند به این مهم پرداخته‌اند. عمده مقالات مرتبط، در مقام تبیین اهمیت تعامل مسجد و کودک و نوجوان یا ارائه راه‌کارهایی جهت بهبود این تعامل هستند و در هیچ‌یک از مقالات، به ساختاردهی راهبردها و اهداف با رویکرد ساختاری تفسیری (ISM) پرداخته نشده است. در جدول ذیل گزیده‌ای از مقالات تدوین شده که در حوزه تعامل کودک و نوجوان و مسجد ارائه شده است.

جدول ۱- پیشینه علمی تعامل مسجد و کودک و نوجوان

نویسنده (سال)	محورها
اخوی (۱۳۹۳)	۱. تبیین هویت دینی ۲. بحران هویت از نگاه اسلام و راه‌های برون‌رفت از آن با تأکید هویت دینی و مسجدی ۳. الزامات و بایسته‌های تعامل کودک و نوجوان با مسجد
عسکری اسلام‌پور (۱۳۹۳)	۱. تبیین وظیفه خانواده در تربیت فرزندان ۲. روش‌های جذب کودک و نوجوان به نماز جماعت و مساجد می‌پردازد ۳. نقش امام جماعت و راه‌کارهای جذب کودک و نوجوان به نماز جماعت و مساجد
محمدی قناتغستانی (۱۳۹۳)	۱. تربیت در اسلام بر اساس احادیث ۲. عوامل درونی و بیرونی که کودک را به مسجد جذب نموده ۳. ارائه راهکارهای جذب کودک و نوجوان به مسجد
شریفی‌نیا (۱۳۹۳)	۱. تبیین جاذبه‌های امام جماعت به‌عنوان رکن اصلی مسجد ۲. تشریح خصوصیات برنامه‌های مسجد ۳. تشریح نقش نگرش متولیان مسجد ۴. عوامل جذب کودکان و نوجوانان به مسجد همچون رفتار خادم و نمازگزاران مسجد، تشویق والدین و مربیان، ارتباط با مدارس
قاسمی (۱۳۹۳)	ورزش، به‌عنوان یکی از زیر بخش‌های تعامل کودک و نوجوان با مسجد

نویسنده	محورها
حریزای (۱۳۹۳)	۱. «طرح صالحین بسیج» به عنوان مصداقی در تعامل کودک و نوجوان با مسجد ۲. تاریخچه و ساختار این طرح دستاوردهای این طرح
مراد پیری (۱۳۹۴)	۱. ارزیابی و بررسی طرح صالحین به عنوان یک بستر تعامل کودک و نوجوان و مسجد
تنها (۱۳۹۴)	۱. همکاری بین سازمانی و چرایی ارتباط مسجد و مدرسه ۲. ارائه الگوی مفهومی ارتباط مسجد و مدرسه مبتنی بر نظریه داده بنیاد
براتی (۱۳۸۴)	۱. انجام موردکاوی از مساجد شهر کرج ۲. احصای عوامل جذب و دفع نوجوانان به مساجد

علاوه بر مقالات، سندی تحت عنوان «سند تعامل مطلوب مسجد با کودک و نوجوان» به سفارش مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران و توسط هسته علمی مسجد دانشگاه امام صادق علیه السلام تدوین شده است. این سند را می توان جامع ترین پژوهش در حوزه تعامل مسجد و کودک و نوجوان قلمداد نمود که مشتمل بر «بیان وضع موجود (با نگاهی آسیب شناسانه)، اصول، چشم انداز، اهداف کلان (۱۲ عدد)، راهبردها (۳۹ عدد) و اقدامها (۲۴۴ عدد) می باشد.

۲-۳-۲- پیشنهاد سیاستی، قانونی و اجرایی

در میان اسناد سیاستی و قانونی مصوب نهادهای مختلف جمهوری اسلامی موارد متعددی به امر مسجد پرداخته اند در اینجا، آن مواردی که به طور خاص به تعامل مسجد و کودک و نوجوان اهتمام ورزیده اند به اجمال اشاره می شود.

- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش مصوب ۱۵/۶/۱۳۹۰ شورای عالی انقلاب فرهنگی در ذیل بند هفت به نهادینه سازی و تقویت همکاری مدرسه با مسجد از طریق حضور مؤثر و دوسویه معلمان در مسجد و نیز حضور مبلغان و روحانیون در مدرسه اشاره می کند (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۰).

- سیاست های کلی نظام در بخش فرهنگ مصوب ۲۶/۲/۱۳۸۸ مجمع تشخیص مصلحت نظام در بند نهم به توسعه ظرفیت مساجد و بازگشت به جایگاه اصلی آن پرداخته است که در ذیل آن این بند اشاره شده است: ارتقای کارآمدی و افزایش کیفیت و قابلیت های مساجد در عرصه های مختلف برای پاسخگویی به نیازهای جامعه به ویژه نسل جوان و فرهنگ سازی برای حضور بیشتر مردم در مساجد و شرکت در نماز جمعه و جماعت

- هم چنین در سند نقشه جامع علمی کشور مصوب ۴/۱۰/۱۳۸۹ شورای عالی انقلاب فرهنگی در ذیل راهبرد کلان ششم، تقویت تعامل مسجد و مدرسه به منظور ارتقای نقش

آن‌ها در تربیت دینی محله تصریح شده است. (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۹). سازمان‌های متولی و اثرگذار در حوزه مسجد، جهت بهبود تعامل مسجد و کودک و نوجوان از ابتدای انقلاب تاکنون طرح‌هایی را اجرا نموده‌اند. در زیر به دو نمونه طرح کلان و اثرگذار بر تعامل مسجد و کودک و نوجوان اشاره می‌شود:

- **طرح صالحین:** الگوی تربیتی صالحین دارای سطوح و مراتب مختلفی است که در عمومی‌ترین و میدانی‌ترین سطح خود متشکل از مجموعه‌ای عظیم از حلقه‌های تربیتی است. شبکه تربیتی صالحین یک نظام تربیتی در قالب حلقه‌های منسجم و مرتبط در سطوح و اقشار مختلف جامعه با محوریت مسجد است. این شبکه با استفاده از ظرفیت‌های علمی و معنوی نظام اسلامی، اسباب ارتقای افراد جامعه را در ابعاد مختلف فراهم می‌نماید. این حلقه‌ها متشکل از جمع محدودی از متریان هم سن و هم سطح است که توسط سرگروه اداره می‌شود، که در نهایت این سلسله به استاد ختم می‌شود. اصل و اساس الگوی تربیتی صالحین، عرصه‌های عملی زندگی است که متربی ویژگی‌ها و خلقیات درونی خود را ظهور و بروز می‌دهد و سرگروه در مشورت با مربی، سعی در رفع خلقیات ناپسند و تقویت صفات نیکو و شناسایی استعدادها و توانمندسازی اعضای حلقه خود برای نقش‌آفرینی در عرصه‌های حیاتی نظام اسلامی می‌کند.

این طرح که سابقه‌اش به مسجد حضرت موسی بن جعفر اهواز می‌رسد، از سال ۱۳۸۵ ه.ش به‌طور رسمی و به‌عنوان طرحی ملی آغاز شد و رمز تمام موفقیت‌های اصیل و ماندگار آن در سه مسئله خلاصه می‌شود: اول، مسجد به‌عنوان ظرف تربیت و هدایت فعالیت حوزه علمیه، دوم، روحانیت اصیل و انقلابی به‌عنوان علم هدایت و عقبه فکری و محتوایی و سوم، فرماندهی و رهبری متحد به‌عنوان کانون اصلی سازمان‌دهی و به‌کارگیری این سرمایه عظیم انسانی در خدمت نظام و انقلاب اسلامی که با هم افزایی می‌توانند آرمان‌های انقلاب اسلامی را محقق سازند. (مرکز مطالعات راهبردی تربیت اسلامی، ۱۳۹۴، صص ۹-۱۲)

- **طرح بهنام محمدی:** ایده اصلی طرح بهنام محمدی، همگرایی و پیوند سه نهاد تربیتی مسجد، خانه و مدرسه در راستای تحقق محله اسلامی می‌باشد. بدین صورت که در هر مدرسه مربی یک روحانی است که امام جماعت مدرسه است و افرادی که از مراحل توجیه، گزینش و آموزش گذشته‌اند، هر کدام سرگروه یک پایه از مدرسه می‌شوند. در سه‌ماهه اول این سه نفر با نظارت مربی برای دوستی و انس و الفت با دانش‌آموزان ارتباط‌گیری می‌کنند. در سه‌ماهه دوم از هر کلاس دو دانش‌آموز که جزو ۱۰ نفر برتر علمی کلاس، اهل آن محل و دارای خانواده سالم هستند، شناسایی

می‌شوند. این افراد هسته کار تربیتی مدرسه هستند و اولین حلقه صالحین مدرسه را تشکیل می‌دهند. طرح شهید بهنام محمدی قائل است، برای تربیت نوجوان تراز انقلاب اسلامی باید حداقل چهار ویژگی در وی به وجود بیاید. این فرد باید عالم و اهل فکر، مذهب و دین‌مدار، انقلابی و آگاه و کارآمد و توانمند باشد. تمام این ویژگی‌ها در صورتی هویت‌بخش است که فرد دارای دیدگاه تمدنی و نگاه بلندهمتانه باشد. (جزئیاتی از طرح تربیتی شهید بهنام محمدی، ۱۳۹۶).

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر در ادامه پژوهش «سند تعامل مسجد و کودک و نوجوان» انجام گرفته است. در این پژوهش با مبنا قرار دادن آن سند، اهداف کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان از منظر خبرگان با روش مدل‌سازی ساختاری-تفسیری (ISM) مورد تجزیه و تحلیل گرفته است و الگوی روابط و سطح‌بندی اهداف کلان استخراج شده است. نمودار زیر نقشه کلی فرآیند پژوهش را نشان می‌دهد.

نمودار ۱- پژوهش پیرامون موضوع تحلیل ساختاری - تفسیری اهداف کلان تعامل «کودک و نوجوان» و مسجد

۳-۱- مدل‌سازی ساختاری-تفسیری (ISM)

مدل‌سازی ساختاری-تفسیری (ISM) ابزاری برای استخراج الگوی روابط پیچیده و پنهان مؤلفه‌ها در یک شرایط پویا بر اساس نظر خبرگان است (آذر و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۹۴). این روش در واقع کاربردی سیستمی از نشانه‌گذاری نظریه‌گراف‌ها برای مدل‌سازی الگوهای پیچیده است (Malone, 1975, p397). به بیان دیگر ISM ابزاری

است که به وسیله آن، اعضای یک گروه می‌توانند بر پیچیدگی بین عناصر غلبه کنند. مدل‌سازی ساختاری-تفسیری یک مدل تفسیری است زیرا این قضاوت گروه است که تعیین می‌کند کدام یک از عناصر باهم رابطه دارند و اینکه چه رابطه‌ای دارند. بدین معنا که تصمیم بر مبنای قضاوت‌های گروهی گرفته می‌شود و سؤال محوری در آن این است که: آیا رابطه‌ای بین عناصر وجود دارد؟ و در صورت مثبت بودن جواب، ارتباط آن‌ها چگونه است؟ از طرف دیگر مدلی ساختاری است، به این معنی که در آن بر مبنای روابط، ساختاری کلی از مجموعه پیچیده عناصر اقتباس می‌گردد و در نهایت مدل‌سازی است؛ یعنی اینکه روابط عناصر و ساختار کلی، در یک مدل گرافیکی مجسم می‌شود (یاوری، ۱۳۹۱؛ به نقل از حاجی پور، ۱۳۹۵، ص ۱۴۳).

مراحل اجرای تکنیک ISM به شرح زیر می‌باشد (رازینی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۸۵):

۱. تعیین متغیرها
۲. به دست آوردن ماتریس ساختاری روابط درونی متغیرها (SSIM) جهت کشف روابط زوجی متغیرها.
۳. به دست آوردن ماتریس دستیابی: از روی این مدل می‌توان ضریب نفوذ و وابستگی هر عنصر را اندازه‌گیری کرد.
۴. سطح‌بندی عناصر ماتریس دستیابی
۵. سازگار کردن ماتریس دستیابی
۶. رسم مدل سطح‌بندی
۷. تجزیه و تحلیل MICMAC

۴- تجزیه و تحلیل و یافته‌ها (مراحل مدل‌سازی ساختاری-تفسیری ISM)
در ابتدا با مبنا قرار دادن اهداف کلان سند تعامل مسجد و کودک و نوجوان که به سفارش مرکز رسیدگی به امور مساجد، در سال ۱۳۹۴ تدوین شده است و به‌عنوان اهداف اساسی بهبود تعامل مسجد و کودک و نوجوان پرسشنامه ISM طراحی شد و این اهداف پس از تلخیص و متناسب‌سازی با سؤالات محوری پرسشنامه با اندکی دخل و تصرف در عبارت، به صورت جدول زیر به خبرنگاران حوزه مسجد معرفی شد.

جدول ۲- اهداف کلان برگرفته و تلخیص شده از سند تعامل مسجد و کودک و نوجوان

اهداف کلان	توضیحات و مصادیق
۱ پیوند و هم‌افزایی مسجد و تشکلهای درون مسجدی	پیوند و هم‌افزایی تشکلهای درون مسجدی (بسیج، کانون‌های فرهنگی ورزشی، هیئت و ...) به‌عنوان کنشگران اصلی در برنامه‌های تربیتی کودکان و نوجوانان.

	اهداف کلان	توضیحات و مصادیق
۲	همگرایی مجموعه‌های برون مسجدی فعال در حوزه کودک و نوجوان با محوریت مسجد	رفع موانع و زمینه‌سازی حضور تشکل‌های بیرونی در مسجد، همگرایی مجموعه‌های خودجوش فرهنگی، آموزشی و ورزشی در سطح محله (مؤسسات آموزشی و فرهنگی، هیئات، باشگاه‌ها و ...) با محوریت مسجد، اختصاص فضای مسجد به فعالیت‌ها
۳	حسن خلق و رفتار شایسته امام جماعت، کارگزاران و نمازگزاران با کودکان و نوجوانان	رفتار شایسته همگان نسبت به کودکان و نوجوانان، آموزش شیوه تعامل و برنامه‌ریزی در حوزه کودک و نوجوان، فرهنگ‌سازی استقبال از کودک و نوجوان
۴	محوریت ائمه جماعت در مساجد	این هدف کلان بر جایگاه محوری امام جماعت (در میان کنشگران همچون هیئت‌امنا و ...) در اداره امور مسجد و تأثیر آن بر حضور کودکان و نوجوانان اشاره می‌کند.
۵	در دسترس بودن محصولات موردنیاز فعالان مسجدی در حوزه تعامل با کودکان و نوجوانان عرب	تولید و ارائه محصولات آموزشی در حوزه تعامل با کودک و نوجوان، عرضه محتوای جذاب برای ارائه به کودکان و نوجوانان، محصولات فرهنگی برای کودکان و نوجوانان
۶	متناسب‌سازی فضای فیزیکی مسجد برای کودک و نوجوان	در نظر گرفتن فضای فرهنگی و رفاهی مختص کودکان و نوجوانان، مناسب‌سازی فضا با اقتضائات سنی، جذاب سازی معماری، مکان‌یابی با لحاظ نزدیکی مسجد به محل‌های پرتردد آموزشی فرهنگی همچون مدارس
۷	نقش آفرینی مؤثر آموزش و پرورش در استفاده از ظرفیت مساجد به‌عنوان نهاد مؤثر و محوری در تربیت	تعامل مسجد و مدرسه در قالب‌های مختلف نقش آفرینی مربیان مسجد در مدرسه، برگزاری نماز جماعت و برخی کلاس‌ها در مسجد، همکاری مسجد و مدرسه در برگزاری اردوهای دانش‌آموزی
۸	استقرار زیرساخت‌های ترم‌افزایی در راستای ارتقای سطح تعامل مسجد و کودک و نوجوان	سطح‌بندی مساجد در حوزه کودک و نوجوان، تهیه بانک اطلاعاتی مساجد، الگوی تعاملات و شبکه‌سازی مساجد، نظام پایش و ارزشیابی در حوزه کودک و نوجوان از سوی دستگاه‌های متولی مسجد
۹	تحقق نقش آفرینی محوری مسجد در محیط پیرامونی با تأکید بر «محلّه محوری» و «خانواده محوری»	ایجاد سازوکارهای ارتباطی مناسب بین مسجد و مراکز مختلف محیطی، تلاش در راستای مسجدمحور نمودن فعالیت‌های سازمان‌های فرهنگی - تربیتی و آموزشی، ترغیب خانواده‌ها برای شرکت در نماز جماعت به همراه فرزندان، توسعه تعامل با انجمن‌های اولیا و مربیان مدارس
۱۰	حمایت اثر بخش سازمان‌های متولی یا مؤثر در حوزه فرهنگ از تعامل مسجد با کودک و نوجوان	حمایت سازمان‌های فرهنگی همچون رسانه ملی، حوزه علمیه، سازمان تبلیغات، وزارت ارشاد و معاونت‌های فرهنگی سازمان‌ها همچون شهرداری‌ها و ... از تعامل کودک و نوجوان با مسجد

اهداف کلان	توضیحات و مصادیق
۱۱	برخورداری از پشتوانه‌های سیاستی و قانونی تسهیل‌کننده تعامل مسجد و کودک و نوجوان
	بازنگری در برنامه‌های کلان فرهنگی تربیتی با تأکید بر نقش محوری مسجد، تمهید بسترهای قانونی و سیاستی جهت تعاملات نهادی مسجد با سایر سازمان‌ها، هدایت بخشی از بودجه‌های فرهنگی تربیتی به فعالیت‌های مساجد

در ادامه پرسشنامه در بین ۷۶ خبره حوزه مسجد توزیع شد که ۴۱ پرسشنامه تکمیل گردید. از ویژگی‌های خبرگان در این پژوهش می‌توان به فعالیت فرهنگی مسجدی، پژوهش با موضوع مسجد و مسئولیت ستادی در دستگاه‌های متولی مسجد و تربیت (همچون مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران، ستاد عالی کانون‌های مساجد، کارگروه تربیت محور بنیاد خاتم الاوصیاء و...) اشاره نمود. با توجه به اینکه رویکرد پژوهش خبره محور محسوب می‌شود، لذا رابطه مشخصی برای محاسبه اندازه نمونه در آن ارائه نشده است و اطمینان از اشراف مخاطبین به موضوع کفایت لازم را فراهم می‌سازد. در مرحله بعد جهت به دست آوردن ماتریس ساختاری روابط درونی متغیرها (SSIM) اقدام می‌گردد. این ماتریس، یک ماتریس به ابعاد تعداد عناصر است که این عناصر در سطر و ستون اول آن، به ترتیب ذکر می‌شوند. آنگاه روابط دوبه‌دوی متغیرها توسط نمادهایی مشخص می‌شوند. برای تعیین روابط بین عناصر از نمادهای زیر استفاده می‌شود:

V: عنصر i منجر به عنصر j می‌شود.

A: عنصر j منجر به عنصر i می‌شود.

X: i و j رابطه متقابل دارند.

O: i و j رابطه‌ای ندارند.

هریک از خبرگان نظرات خود را در چارچوب روابط چهارگانه فوق به صورت مستقل در پرسشنامه منعکس کرده و سپس بر اساس قاعده نظر اکثریت، نظرات خبرگان تجمیع شده است. نتایج تجمیع نظر خبرگان در جدول ۳ قابل مشاهده می‌باشد. قابل ذکر است شماره مؤلفه‌ها با شماره مؤلفه‌های جدول شماره ۲ مطابق است.

جدول شماره ۳: ماتریس ساختاری روابط درونی متغیرها (SSIM) جهت کشف روابط زوجی متغیرها

شماره مؤلفه	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱
۱	X	X	A	A	O	V	V	A	V	A	A
۲	X	X	A	A	V	O	X	A	X	A	A

شماره مؤلفه	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱
۳	V	V	X	A	O	O	V	O	V	O	O
۴	V	V	V	X	O	V	V	O	V	O	O
۵	O	A	O	O	X	O	O	A	V	A	A
۶	A	O	O	A	O	X	V	A	V	A	A
۷	A	X	A	A	O	A	X	A	X	X	A
۸	V	V	O	O	V	V	V	X	V	A	A
۹	A	X	A	A	A	A	X	A	X	A	A
۱۰	V	V	O	O	V	V	X	V	V	X	A
۱۱	V	V	O	O	V	V	V	V	V	V	X

در گام بعد اقدام به ترسیم ماتریس دستیابی می‌شود. براساس قاعده صفر و یک، ماتریس SSIM را به عنوان یک ماتریس جدید 11×11 تحت عنوان ماتریس دسترسی تشکیل می‌شود. با لحاظ قاعده معکوسی در جدول، عدد یک را جایگزین V و X و عدد صفر را جایگزین علائم A و O می‌گردد. مجموع اعداد هر ردیف را در ستونی دیگر تحت عنوان قدرت نفوذ و مجموع اعداد هر ستون را تحت عنوان وابستگی در ردیفی دیگر ثبت می‌نماییم.

جدول شماره ۴- ماتریس دستیابی

شماره مؤلفه	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	قدرت نفوذ
۱	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۰	۵
۲	۱	۱	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۵
۳	۱	۱	۱	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۵
۴	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۷
۵	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۲
۶	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۳
۷	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۴
۸	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۰	۷
۹	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۰	۳
۱۰	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۸

شماره مؤلفه	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	قدرت نفوذ
	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۹
وابستگی	۷	۹	۲	۱	۵	۶	۱۰	۳	۱۱	۳	۱	

در مرحله بعد باید متغیرها را برای رسم مدل سطح‌بندی نمود؛ یعنی باید متغیرهای خروجی و ورودی را برای هر متغیر مشخص نمود تا بتوان متغیرها را سطح‌بندی نمود (آذر و همکاران، ۱۳۹۲). در این مرحله مجموعه خروجی مجموعه دستیابی / مجموعه دریافتی (و نیز مجموعه ورودی) مجموعه پیش‌نیاز / مجموعه مقدماتی (برای هر یک از متغیرها از روی ماتریس دستیابی استخراج می‌شود. برای تعیین مجموعه خروجی مربوط به هر جزء سطر مربوط به آن جزء در ماتریس دستیابی بررسی می‌گردد. و برای تعیین متغیرهای ورودی، ستون هر متغیر باید بررسی گردد. متغیرهایی که در سطر مربوطه دارای عدد ۱ هستند، مجموعه خروجی آن متغیر را تشکیل می‌کنند و متغیرهایی که در ستون یک متغیر، دارای عدد ۱ هستند مجموعه ورودی را تشکیل می‌دهند (رازینی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۸).

جدول شماره ۵- تعیین سطح عوامل

شماره مؤلفه	مجموعه ورودی	مجموعه خروجی	مجموعه مشترک	شماره سطح
۱	۱،۲،۳،۴،۸،۱۰،۱۱	۱،۲،۶،۷،۹	۱،۲	۳
۲	۱،۲،۳،۴،۷،۸،۹،۱۰،۱۱	۱،۲،۵،۷،۹	۱،۲،۷،۹	۳
شماره مؤلفه	مجموعه ورودی	مجموعه خروجی	مجموعه مشترک	شماره سطح
۳	۳،۴	۱،۲،۳،۷،۹	۳	۴
۴	۴	۱،۲،۳،۴،۶،۷،۹	۴	۵
۵	۲،۵،۸،۱۰،۱۱	۵،۹	۵	۲
۶	۱،۴،۶،۸،۱۰،۱۱	۶،۷،۹	۶	۲
۷	۱،۲،۳،۴،۶،۷،۸،۹،۱۰،۱۱	۲،۷،۹،۱۰	۲،۷،۹،۱۰	۱
۸	۸،۱۰،۱۱	۱،۲،۵،۶،۷،۸،۹	۸	۴
۹	۱،۲،۳،۴،۵،۶،۷،۸،۹،۱۰،۱۱	۲،۷،۹	۲،۷،۹	۱
۱۰	۷،۱۰،۱۱	۱،۲،۵،۶،۷،۸،۹،۱۰	۷،۱۰	۵
۱۱	۱۱	۱،۲،۵،۶،۷،۸،۹،۱۰،۱۱	۱۱	۶

پس از تعیین سطح عوامل می‌توان روابط آن‌ها با یکدیگر را در قالب یک مدل بر اساس اطلاعات به دست آمده ماتریس دستیابی به نمایش درآورد.

نمودار ۲- مدل روابط بین اهداف کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان

در مرحله بعد به تجزیه و تحلیل MICMAC پرداخته می‌رود. متغیرها در چهار دسته زیر طبقه‌بندی می‌شوند که می‌توان آن‌ها را به صورت زیر نمایش داد:

ناحیه نفوذ: شامل ابعادی است که دارای نفوذ بیشتر و وابستگی کم‌تری هستند.

ناحیه پیوندی (ارتباط): شامل ابعادی است که در بالاترین درجه نفوذ و وابستگی هستند.

ناحیه خودمختار: شامل ابعادی است که دارای کم‌ترین نفوذ و کم‌ترین وابستگی هستند.

ناحیه وابستگی: شامل ابعادی است که از کمترین سطح نفوذ و بیشترین سطح وابستگی برخوردارند.

		نفوذ					پیوندی				
۱۱											
۱۰											
۹	۱۱										
۸				۱۰							
۷	۴			۸							
۶											
۵		۳					۱	۲			
۴									۷		
۳							۶			۹	
۲	خودمختار			۵		وابستگی					
۱											
	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱
	وابستگی										

شکل ۱- ماتریس قدرت نفوذ و وابستگی عوامل

۵- نتیجه‌گیری و پیشنهادات

۵-۱- بحث و نتیجه‌گیری

توجه به کودک و نوجوان از بایسته‌های اساسی و راهبردی یک نظام اجتماعی دینی است. مساجد در عرصه کودکان و نوجوانان می‌بایست محور پویای جامع‌ه در راستای عبودیت فردی و اجتماعی باشد و بر عرصه‌های دنیوی و اخروی امامت کنند. امروزه شاهد گسست عمیق فرهنگی و ساختاری کودک و نوجوان از نهاد اصیل و تربیتی مسجد هستیم. مساجد امروز عموماً جایگاه اصیل خود را از دست داده‌اند؛ به گونه‌ای که کارکردهای آن‌ها تحدید شده است و به تبع آن حضور کودکان و نوجوانان در مساجد کم رونق شده است.

این پژوهش در راستای مدل‌سازی و کشف روابط میان اهداف کلان سند تعامل مسجد و کودک و نوجوان در راستای تسهیل پیاده‌سازی آن انجام گرفته است. با توجه به مدل ارائه‌شده و تحلیل MICMAC می‌توان نکات زیر را به‌عنوان نتایج بیان نمود:

۱. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که پنج عامل کلیدی دارای بیشترین نفوذ و

کمترین وابستگی هستند و به تبع، پایین ترین سطوح الگوی ترسیم شده را شکل داده‌اند. می‌توان این مؤلفه‌های را پیشران‌های تعامل مسجد و کودک و نوجوان قلمداد نمود. پیشران‌های تعامل مسجد و کودک و نوجوان عبارت‌اند از: «برخورداری از پشتوانه‌های سیاستی و قانونی تسهیل‌کننده تعامل مسجد و کودک و نوجوان»، «حمایت اثربخش سازمان‌های متولی یا موثر در حوزه فرهنگ از تعامل مسجد با کودک و نوجوان»، «محوریت ائمه جماعت در مساجد»، «استقرار زیرساخت‌های نرم‌افزاری در راستای ارتقای سطح تعامل مسجد و کودک و نوجوان»، «حسن خلق و رفتار شایسته امام جماعت، کارگزاران و نمازگزاران با کودکان و نوجوانان». این معیارها هسته اصلی تحقق ارتباط مسجد و کودک و نوجوان می‌باشد. میزان نفوذ بالای مؤلفه «محوریت ائمه جماعت در مساجد» با تأکیدات مقام معظم رهبری نیز در باب نقش امام جماعت به‌عنوان مدیر طبیعی مسجد سازگار می‌باشد.

۲. بررسی مؤلفه‌های پیشران (۵ مؤلفه دارای نفوذ بالا و وابستگی کم) نشان می‌دهد این ۵ مؤلفه پیشران را می‌توان در قالب دو گروه «پیشران‌های سطح کلان» و «پیشران‌های سطح خرد» طبقه‌بندی نمود. پیشران‌های سطح کلان که شامل سه مؤلفه «برخورداری از پشتوانه‌های سیاستی و قانونی تسهیل‌کننده تعامل مسجد و کودک و نوجوان، حمایت اثربخش سازمان‌های متولی یا موثر در حوزه فرهنگ از تعامل مسجد با کودک و نوجوان، استقرار زیرساخت‌های نرم‌افزاری در راستای ارتقای سطح تعامل مسجد و کودک و نوجوان» می‌باشند، در عرصه حاکمیت و نظام رسمی کشور با گسترده اثر در سطح همه مساجد قابل تعریف هستند. از سوی دیگر پیشران‌های سطح خرد که شامل دو مؤلفه «محوریت ائمه جماعت در مساجد، حسن خلق و رفتار شایسته امام جماعت، کارگزاران و نمازگزاران با کودکان و نوجوانان» می‌باشند، در عرصه تک‌تک مساجد و به‌صورت مستقل و مردمی قابل تعریف و اثرگذاری در موضوع تعامل نوجوانان و مسجد به‌شمار می‌روند. به‌عبارت‌دیگر برای بهبود تعامل مسجد و کودک و نوجوان دو مسیر اثرگذاری به‌موازات هم قابل تعریف است: یکی در سطح کلان با محوریت و شروع از مؤلفه «۱: پشتوانه‌های سیاستی» و یکی در سطح خرد و عملیات با محوریت مؤلفه «۴: محوریت ائمه جماعت». پیشران‌های خرد و کلان در نمودار شماره ۳ مشخص شده است.

۳. در پیشران‌های عرصه خرد، مؤلفه «محوریت ائمه جماعت در مساجد» دارای بالاترین میزان نفوذ است. این مؤلفه بر تمامی عناصر سطوح خرد (رفتار اهالی مسجد با کودک و نوجوان، پیوند مسجد و تشکل‌های درون مسجدی، همگرایی مجموعه‌های

برون مسجدی با محوریت مسجد و تحقق محوریت پیرامونی مسجد) اثرگذار است. به عبارت دیگر اگر امام جماعت به راستی امامت کند، هم انسجام درونی محقق می‌گردد و هم محوریت بیرونی مسجد. از سوی دیگر این مؤلفه از کمترین مقدار وابستگی برخوردار است. این بدان معناست که خبرگان حوزه مسجد بر این باورند که محور شدن ائمه جماعت بیش از آن که تحت تأثیر عوامل بیرونی (مقررات و ساختار و سازمان‌های مرتبط) باشد امری تعیینی و درون‌زاست و آنچه امام جماعت را محور می‌کند توانایی شخصی، مهارت‌ها و میزان رشد یافتگی وی می‌باشد. پس از این مؤلفه، اثرگذارترین عامل در سطح خرد مؤلفه «حسن خلق و رفتار شایسته امام جماعت، کارگزاران و نمازگزاران با کودکان و نوجوانان» است. این نتیجه در پژوهش رازینی و همکاران (در حال انتشار) نیز تأیید می‌شود؛ چراکه در آن پژوهش، این مؤلفه از بالاترین اهمیت نسبت به سایر مؤلفه‌ها برخوردار است.

۴. در پیشران‌های عرصه کلان سه مؤلفه مرتبط با «وجود پشتوانه‌های سیاسی، نقش‌آفرینی سازمان‌های متولی و استقرار زیرساخت‌های نرم‌افزاری» نقش‌آفرینی می‌نمایند. با توجه به نفوذ بالا و وابستگی پایین این سه مؤلفه می‌توان گفت این تصور که «لازمه نقش‌آفرینی سطوح کلان و سازمانی، تحقق آمادگی نسبتاً مطلوب سطح خرد (مساجد) است» اشتباه می‌باشد. چراکه سطوح سیاست‌گذاری و سازمان‌های متولی کنشگران مستقلی هستند که می‌توانند از طرق مختلف همچون استقرار زیرساخت‌های نرم‌افزاری (از طریق سازوکارهای غیرمستقیم همچون وضع قواعد و ملاک‌ها، انگیزاننده‌ها و ارزیابی‌ها) در بهبود تعامل مسجد و کودک و نوجوان نقش‌آفرین باشند. در این راستا شاید مهم‌ترین اقدام از سوی آموزش و پرورش در راستای بهبود تعامل مسجد و مدرسه لحاظ معیار تعامل فی‌مابین مدرسه و مسجد در ارزیابی، رتبه‌بندی و ارتقای کادر مدارس باشد. علاوه بر آن سازمان‌های متولی مسجد می‌توانند معیارهای تعامل مسجد و کودک و نوجوان را در ارزیابی و رتبه‌بندی مساجد و ائمه جماعات لحاظ نمایند.

۵. چهار مؤلفه «پیوند و هم‌افزایی مسجد و تشکلهای درون‌مسجدی»، «همگرایی مجموعه‌های (برون مسجدی) فعال در حوزه کودک و نوجوان با محوریت مسجد»، «متناسب‌سازی فضای فیزیکی مسجد برای کودک و نوجوان»، «در دسترس بودن محصولات موردنیاز فعالان مسجدی در حوزه تعامل با کودکان و نوجوانان» بعد از مؤلفه‌های پیشران، دارای نفوذ نسبی بالاتر می‌باشند که به‌عنوان عوامل توانمند ساز محسوب می‌شوند. با این‌وجود به تبع وابستگی اندک و نفوذ اندک دو مؤلفه

«متناسب‌سازی فضای فیزیکی مسجد برای کودک و نوجوان» «در دسترس بودن محصولات موردنیاز فعالان مسجدی در حوزه تعامل با کودکان و نوجوانان» می‌توان گفت توجه و تأکید بر تحقق این مؤلفه، در راستای بهبود تعامل مسجد و کودک و نوجوان امری کم‌اولویت می‌باشد و ضروری است توجه تصمیم‌گیران و فعالان در راستای تعامل کودک و نوجوان با مسجد به سایر مؤلفه‌ها معطوف گردد. این نکته با پژوهش (رازینی و همکاران، در حال انتشار) نیز تطابق دارد. چراکه این مؤلفه در آن پژوهش از نظر اهمیت رتبه ۱۰ از ۱۱ را دارا بود. بنابراین به‌منظور تمرکز بر اجرای سایر عوامل عناصر توانمندساز (به دلیل اولویت و اثرگذاری بیشتر) می‌توان از این دو مؤلفه چشم‌پوشی نمود. این تغییر در نمودار شماره ۳ اعمال شده است.

۶. مبتنی بر نظر خبرگان اهداف کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان در شش سطح مدل‌سازی شدند. این سطح‌بندی بدان معناست که مؤلفه‌های تعامل مسجد و کودک و نوجوان دارای تقدم و تأخر هستند و بدون تحقق بخشی از آن‌ها نمی‌توان انتظار تحقق مؤلفه‌های متأخر را داشت. در سطح اول «نقش‌آفرینی مؤثر آموزش و پرورش در استفاده از ظرفیت مساجد به‌عنوان نهاد مؤثر و محوری در تربیت» و «تحقق نقش‌آفرینی محوری مسجد در محیط پیرامونی با تأکید بر محله محوری و خانواده محوری» قرار دارند. این دو عامل در مدل نهایی بیشترین تأثیرپذیری را از سایر عوامل و کمترین تأثیرگذاری را بر آن‌ها دارند.

۷. قرار گرفتن در سطح اول و بالا بودن درجه وابستگی مؤلفه مرتبط با «نقش‌آفرینی مؤثر آموزش و پرورش در استفاده از ظرفیت مساجد به‌عنوان نهاد مؤثر و محوری در تربیت» بیان‌گر آن است که در ارتقای تعامل مسجد و کودک و نوجوان، مدارس به‌صورت مستقل، چندان اثرگذار نیستند و آمادگی مساجد در تعامل با دانش‌آموزان نسبت به اقدام مدارس در تعامل با مساجد اولویت دارند. به‌عبارت‌دیگر تمهید شرایط لازم برای حضور دانش‌آموزان در مسجد و ارتباط مسجد و مدرسه بر اقدام آموزش و پرورش در استفاده از ظرفیت‌های مساجد مقدم می‌باشد. بنابراین وقتی انتظار تحقق پیوند مسجد و مدرسه رواست که مسجد از جنبه‌های مدیریتی، رفتاری و سخت‌افزاری آمادگی حضور دانش‌آموزان را داشته باشد و اگر ظرفیت‌ها و زیرساخت‌های لازم برای تعامل مسجد و دانش‌آموزان فراهم نباشد حتی اگر مدارس هم به سمت مساجد بیایند، این تعامل شکل نمی‌گیرد و مثمر ثمر نخواهد بود. از سوی دیگر به نظر می‌رسد تلقی خبرگان از واژه «آموزش و پرورش» در مؤلفه شماره ۷ (نقش‌آفرینی مؤثر آموزش و پرورش در استفاده از ظرفیت مساجد)، «مدرسه» بوده است. چراکه مؤلفه مرتبط با وزارت

آموزش و پرورش به‌عنوان سازمانی متولی عرصه تربیت با مؤلفه شماره ۱۰ (که در سطح پنجم قرار دارد) شباهت دارد. با این تغییر نتیجه منطقی دیگری حاصل می‌گردد که پیوند ارکان تربیتی مسجد، مدرسه و خانواده (در بستر محله) ماحصل تحقق سایر اهداف کلان می‌باشد. اعمال این ملاحظات در نمودار شماره ۳ قابل مشاهده می‌باشد.

۸. قرارگیری مؤلفه مرتبط با تحقق محوریت مسجد در محیط پیرامونی (مؤلفه شماره ۹) در سطح اول بیان‌گر آن است که تحقق این هدف مستلزم حل مسائل و آسیب‌های مسجد (همچون آسیب‌های مدیریتی، رفتاری و اختلافات درون مسجدی) می‌باشد. این مؤلفه بالاترین وابستگی را نسبت به سایر مؤلفه‌ها داراست و این امر حاکی از آن است که: وقتی مسجد محور خواهد شد که محوریت ائمه جماعت، حسن خلق و رفتار شایسته اهالی مسجد، پیوند نهادهای درون مسجدی با مسجد، همگرایی مجموعه‌های برون مسجدی با محوریت مسجد، استقرار زیرساخت‌های نرم‌افزاری، و حمایت اثربخش سازمان‌های متولی و پشتوانه‌های سیاستی و قانونی در راستای این امر فراهم گردد.

۹. با توجه به این که مخاطب عمده فعالیت‌های تشکل‌های مسجدی (اعم از بسیج، کانون‌های فرهنگی و ورزش، تشکل‌های تربیت محور و ...) کودک و نوجوان می‌باشد، اختلافات مسجد با تشکل‌های فرهنگی بر تعامل مسجد و کودکان و نوجوانان اثرگذار است. از سوی دیگر، در حیطه درون مسجدی دو مؤلفه اثرگذار بر این مؤلفه عبارت است از: «محوریت ائمه جماعت در مساجد» و «حسن خلق و رفتار شایسته امام جماعت، کارگزاران و نمازگزاران با کودکان و نوجوانان». بنابراین می‌توان گفت برای رفع اختلاف تشکل‌های مسجدی و کارگزاران مسجد، باید از طریق ائمه جماعت و محور نمودن آنان در روابط فی‌مابین مسجد و تشکل‌ها اثرگذاری نمود. از سوی دیگر این مؤلفه از مؤلفه‌های پیشران‌های کلان (نقش‌آفرینی سطوح سیاستی، سازمان‌های متولی و زیرساخت نرم‌افزاری) نیز تأثیر می‌پذیرد. این بدان معناست که این پیشران‌ها می‌توانند با وضع قواعد تلاش کنند تا پیوند و همگرایی تشکل‌های درون مسجدی و برون مسجدی را با مسجد برقرار گردد. نکته دیگر این که بر اساس ماتریس دستیابی می‌توان فهمید: وقتی ارتباط خوبی بین مسجد و تشکل‌های درون مسجدی باشد مسئولان مسجد نسبت به تناسب فیزیکی مسجد با کودک و نوجوان بیشتر اهتمام می‌نمایند چرا که مخاطب اصلی تشکل‌های درون مسجدی (بسیج، کانون فرهنگی و ورزشی) را کودکان و نوجوانان تشکیل می‌دهند.

۱۰. وجود نهادهای موازی مسجد همچون فرهنگ‌سراها، حسینیه‌ها و ... باعث

شده است دغدغه همگرایی آنان با محوریت مسجد (هدف کلان شماره ۲) ایجاد شود. با توجه به تحلیل ماتریس دستیابی می‌توان گفت دو عامل بر تحقق این مهم اثرگذار است. عامل اول تمهید شرایط بیرونی است. در این راستا نظام‌ها و مقررات (هدف کلان ۸) از سوی سازمان‌های متولی فرهنگ همچون آموزش و پرورش (هدف کلان ۱۰ و ۷) باید به گونه‌ای تنظیم شود که خواه‌ناخواه مسجد را در جایگاهی محوری و تعیین‌کننده در میان سایر نهادها قرار دهد. عامل دوم در همگرا نمودن نهادهای موازی با محوریت مسجد عامل درونی است. برای تحقق این مهم باید گفت محوریت ائمه جماعت در مسجد (هدف کلان ۴) و حسن خلق و رفتار شایسته اهالی مسجد در تعامل با کودک و نوجوان (هدف کلان ۳) اثر قابل توجهی بر همگرایی نهادهای برون مسجدی با محوریت مسجد می‌گذارد.

مدل نهایی در قالب ماتریس سطح‌بندی تکمیل شده در نمودار شماره ۳ ارائه شده است.

نمودار ۳- مدل نهایی روابط بین اهداف کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان

۵-۲- پیشنهادات و دلالت‌هایی برای خط‌مشی‌گذاران فرهنگی

نتایج این پژوهش تقویت‌کننده و تکمیل‌کننده پژوهش (رازینی و همکاران، در حال انتشار) است. در آن پژوهش، اهداف کلان سند تعامل مسجد و کودک و نوجوان با روش اهمیت عملکرد مورد تحلیل قرار گرفته بود. هرچند دو مؤلفه «نقش آفرینی مؤثر آموزش و پرورش در استفاده از ظرفیت مساجد به‌عنوان نهاد مؤثر و محوری در تربیت» و «تحقق نقش آفرینی محوری مسجد در محیط پیرامونی با تأکید بر محله محوری و خانواده محوری» در این پژوهش دارای نفوذ اندک و وابستگی بسیار می‌باشد، در آن پژوهش اولویت راهبردی اول و دوم (بالاترین اهمیت در وضع مطلوب و ضعیف‌ترین عملکرد در وضع موجود) بوده است. در بادی امر این تفاوت در نتیجه ممکن است ابهام‌آفرین باشد. در پاسخ به ابهام ایجاد شده باید گفت داعیه این پژوهش (و نتیجه پژوهش‌هایی با روش ISM) تعیین اولویت‌های راهبردی نیست بلکه استخراج الگوی نظری روابط بین مؤلفه‌هاست. گاه ممکن است یک مؤلفه دارای اولویت راهبردی باشد اما خود متأثر از عوامل بسیاری باشد؛ از سوی دیگر این که مؤلفه‌های «نتایج» در این پژوهش به‌عنوان اولویت‌های اول و دوم پژوهش رازینی و همکاران (در دست انتشار) به دست آمده بیان‌گر آن است که به رغم اقدامات زمینه‌ساز، نتایج حاصل نشده و همچنان به‌عنوان اولویت قلمداد می‌شوند.

با تجمیع پژوهش کنونی و پژوهش (رازینی و همکاران، در دست انتشار) می‌توان گفت سازمان‌ها، نهادها و نخبگان فرهنگی دو راهبرد را به تناسب جایگاه و مأموریت خویش جهت بهبود تعامل مسجد و کودک و نوجوان می‌توانند لحاظ نمایند که در ادامه پیشنهاداتی برای هر یک بیان خواهد شد.

الف) راهبرد بهبود زیرساختی، تدریجی و عام: در این استراتژی هدف، ارتقای همه مساجد در موضوع تعامل با کودک و نوجوان می‌باشد و برای سازمان‌ها، نهادها و افرادی که وظیفه عام نسبت به ارکان مسجد دارند (همچون مرکز رسیدگی به امور مساجد، ائمه جمعه، حوزه‌های علمیه، سازمان اوقاف و امور خیریه) مناسب است.

از آنجاکه برای بهبود، باید زیرساخت‌های عمومی فراهم گردد پیشنهاد می‌شود این‌گونه سازمان‌ها و فعالان بر سه دسته هدف کلان تکیه نمایند: پیشران‌های عرصه خرد، مؤلفه‌های توانمندساز و پیشران‌های عرصه کلان. شایان بیان است بر اساس پژوهش رازینی و همکاران (در دست انتشار) اولویت پیشران‌های خرد بالاتر از پیشران کلان می‌باشد.

از منظری دیگر می‌توان گفت وجود پشتوانه‌های سیاستی، حمایت سازمان‌های

متولی در صورتی منجر به اهداف می‌شود که تصمیمات آنان در سطح مساجد جاری گردند. بنابراین پیشنهاد می‌شود سازمان‌های متولی با استفاده از دو عامل ائمه جماعت (مؤلفه شماره چهار) و قواعدی که به صورت نرم رفتار مساجد را جهت‌دهی می‌کنند (مؤلفه شماره ۸: زیرساخت‌های نرم‌افزاری) جهت تحقق سایر مؤلفه‌ها اهتمام نمایند. تلاش بخش‌های سیاستی و اجرایی باید بر این باشد که از طریق طراحی قواعد و انگیزاننده‌ها (به صورت غیرمستقیم، بدون مخدوش نمودن ماهیت مردمی مسجد) و با استفاده از نقش محوری ائمه جماعت زمینه را برای تحقق اهداف فراهم نمایند. ایشان اولاً می‌بایست با بهره‌گیری از نقش محوری ائمه جماعت اهتمام خود را صرف بهبود و رفع مسائل مبتلابه تعامل تشکل‌های درون مسجدی (به‌عنوان بازوان فرهنگی-اجرایی امام جماعت) با مسجد نمایند و بدین وسیله وضعیت درون مسجدی را ارتقا دهند. ثانیاً لازم است از طریق همگرا نمودن سایر مجموعه‌های برون مسجدی با مسجد (مؤلفه شماره ۲) به‌گونه‌ای ساختاری مقدمات را برای ایفای نقش هر چه بیشتر مسجد در محله در حوزه کودک و نوجوان فراهم نمایند.

بر اساس تجزیه و تحلیل داده‌ها، اولویت‌بندی و تحلیل اهداف، اقدامات زیر، ذیل این راهبرد پیشنهاد می‌گردد:

اقدامات مرتبط با مؤلفه «استقرار زیرساخت‌های نرم‌افزاری در راستای ارتقای سطح تعامل مسجد و کودک و نوجوان»:

۱. توسعه نظام‌های اطلاعاتی و ارزیابی به‌منظور دستیابی به مدیریت بهینه تعاملات کودکان و نوجوانان با مسجد
 ۲. طراحی نظام درجه‌بندی و سطح‌بندی مساجد در حوزه تعامل با کودک و نوجوان جهت افزایش رقابت سازنده بین مساجد
- اقدامات مرتبط با مؤلفه «پیوند و هم‌افزایی مسجد و تشکل‌های درون مسجدی»**
۱. ارتقای مرجعیت مرکز رسیدگی به امور مساجد در راستای رفع تعارض تشکل‌های خودجوش مسجدی با ارکان مسجد
 ۲. تلاش همه‌جانبه در راستای ارتقای حسن تعامل فی‌مابین مسجد و تشکل‌های مسجدی

- اقدامات مرتبط با مؤلفه «حسن خلق و رفتار شایسته اهالی مسجد با کودکان و نوجوانان»**
۱. توانمندسازی و تشویق ائمه جماعت و کارگزاران در نحوه تعامل با کودکان و نوجوانان و ارائه تسهیلات در راستای حضور ایشان در مسجد
 ۲. ترویج فرهنگ برخورد و تعامل شایسته با کودکان و نوجوانان در بین اهالی مسجد

اقدامات مرتبط با مؤلفه «حمایت اثربخش سازمان‌های متولی یا مؤثر در حوزه فرهنگ»

۱. زمینه‌سازی جهت نقش‌آفرینی معلمان دین و زندگی و مربیان پرورشی در مساجد با همکاری وزارت آموزش و پرورش

۲. زمینه‌سازی جهت برقراری ارتباط تعریف شده بین ائمه جماعت و مربیان مسجد با مدرسه در قالب‌های مختلف اجرایی آموزشی تربیتی

۳. تعامل با حوزه‌های علمیه به منظور هدایت طلاب مستعد به فعالیت در حوزه تعامل کودک و نوجوان و مسجد

۴. همکاری در انجام طرح‌های مشترک هنری، سینمایی، سرگرمی، مطبوعاتی به منظور ترویج فرهنگ نماز و مسجد در بین کودکان و نوجوانان

ب) راهبرد الگوسازی، نخبه پروری و قله سازی: در این استراتژی اعتقاد بر این است که اگر سطح مساجد برتر کشور در ابعاد مختلف به سطح مسجد طراز اسلامی نزدیک شود سایر مساجد با مشاهده کارآمدی و موفقیت مساجد پیشرو، برای ارتقای مسجد خویش تکاپو می‌افتند و ترویج و معرفی مساجد پیشرو، ارتقای سایر مساجد را به دنبال خواهد داشت. از منظری دیگر می‌توان گفت از دلایل ضعف عمومی مساجد کشور، عدم ترویج موفقیت‌های مساجد پیشرو است و عدم اطلاع از موفقیت‌های مساجد الگو، تلقی عدم امکان «تبدیل شدن مسجد به نهاد محوری محله» را برای مسئولان سایر مساجد به دنبال خواهد داشت. در این راستا با استفاده از نتایج پژوهش رازینی و همکاران (در دست انتشار) الگوسازی و ترویج الگوهای موفق در تحقق دو مؤلفه ۷ (نقش‌آفرینی مؤثر آموزش و پرورش در استفاده از ظرفیت مساجد) و مؤلفه ۹ (تحقق نقش‌آفرینی محوری مسجد در محیط پیرامونی با تأکید بر «محله محوری» و «خانواده محوری») در اولویت قرار می‌گیرند.

این راهبرد برای همه سازمان‌های اثرگذار در حوزه فرهنگ (با مسئولیت تام نسبت به مساجد یا عدم مسئولیت تام) مناسب می‌باشد. در این راستا پیشنهادات زیر در قالب چهار طرح ارائه می‌گردد:

طرح پیوند مسجد و مدرسه:

۱. الگوسازی از مساجد موفق در عرصه تعامل با مدرسه و تقدیر از کارگزاران ایشان

۲. الگوسازی از مدارس پیشگام در استفاده از ظرفیت مساجد در عرصه تربیتی

و تجلیل از مدیران و معلمان ایشان

طرح خانواده موفق:

۳. الگوسازی و تجلیل از مساجد موفق در تعالی خانواده‌ها

طرح محله اسلامی:

۴. الگوسازی و تجلیل از مساجد موفق در اثر گذاری محوری بر فضای عمومی محله طرح مسجد تربیت مدار:
۵. تجلیل از خیرین فعال در حوزه تأمین هزینه فعالیت‌های فرهنگی - اجتماعی برای کودکان و نوجوانان
۶. شناسایی، تجلیل و الگوسازی از مساجد موفق در حوزه‌های سخت‌افزاری، نرم‌افزاری و نیروی انسانی مرتبط با تربیت کودکان و نوجوانان

۶- منابع

۶-۱- منابع فارسی

الف) مقاله‌ها

۱. ابطحی، سید مصطفی. (۱۳۸۵). نقش مساجد در استحکام انقلاب اسلامی و مقابله با هجوم فرهنگی. در فروغ مسجد، جلد چهارم. صص ۱۸۹. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۲. اخوی، ابراهیم. (۱۳۹۳). نقش مساجد در شکل‌گیری هویت دینی کودکان و نوجوانان. در فروغ مسجد، جلد نهم. صص ۴۳-۸۲. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۳. اسلام پور، عسکری. (۱۳۹۳). نقش خانواده و امام جماعت، در تشویق کودک و نوجوان به نماز جماعت و حضور در مسجد. در فروغ مسجد، جلد نهم. صص ۸۳-۱۳۲. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۴. آقامحمدی، جواد. (۱۳۹۳). تدوین و تبیین عوامل ارتباطی مسجد و مدرسه: با تأکید بر نقش محوری مسجد. در فروغ مسجد، جلد نهم. صص ۳۳۱-۳۳۷. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۵. بهشتی، سید مصطفی. (۱۳۹۳). حکم فقهی آوردن کودکان به مسجد. در فروغ مسجد، جلد نهم. صص ۱۶۹-۱۸۶. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۶. حاجی پور، بهمن؛ حسینی، سید محمود؛ زارع، ساسان، (۱۳۹۵). شناسایی عوامل کلیدی موفقیت در رقابت انتخاباتی با استفاده از روش مدل‌سازی ساختاری - تفسیری (ISM) (مورد مطالعه: رقابت انتخاباتی مجلس شورای اسلامی شهر تهران). مطالعات راهبردی بسیج، ۱۹ (۷۰)، ۱۵۸-۱۲۹

۷. حریزای، روح‌الله. (۱۳۹۳). طرح صالحین، دستاوردها و پیشنهادهای. در فروغ مسجد، جلد نهم. صص ۴۹۳-۵۲۸. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۸. رازینی، روح‌الله؛ آذر، عادل؛ محمدی، مهدی، (۱۳۹۲). ارائه مدل سنجش عملکرد سازمان‌های چابک: رویکرد مدل‌سازی ساختاری تفسیری. چشم‌انداز مدیریت صنعتی، ۳(۱۲)، ۸۷-۱۰۹.
۹. رازینی، روح‌الله؛ پهلوان شریف فرد، علیرضا؛ عباسی نوذری، حسین؛ (در حال انتشار). بررسی سند راهبردی تعامل مسجد و کودک و نوجوان با رویکرد تحلیل اهمیت-عملکرد. فصلنامه مدیریت اسلامی.
۱۰. شریفی نیا، محمدحسین. (۱۳۹۳). الزامات نرم‌افزاری حضور کودکان و نوجوانان در مسجد. در فروغ مسجد، جلد نهم. صص ۲۳۹-۲۸۲. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۱۱. عابدی جعفری، حسن؛ جعفری، محمدصابر؛ شبیری، نسیمه‌سادات؛ فخریان نجفی کاشانی، منا؛ شمس، راحیل؛ عرب، نگار (۱۳۸۴). طراحی مدل مطلوب کارکرد مدیریت مساجد به‌عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی. مصباح، (۶۰)، ۱۲۶-۷۳.
۱۲. قاسمی، محمودرضا. (۱۳۹۳). ورزش نوجوانان و جوانان در مساجد بایدها و نبایدها. در فروغ مسجد، جلد نهم. صص ۳۵۹-۳۸۸. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۱۳. محمدی، علی، (۱۳۸۹). مسجد و تعلیم و تربیت، فصلنامه شیعه‌شناسی، ۸ (۲۹)، ۵۵-۵۰.
۱۴. محمدی، مهدی. (۱۳۹۳). تربیت مسجدی کودک در سیره اهل‌بیت سلام‌الله‌علیهم. در فروغ مسجد، جلد نهم. صص ۱۳۳-۱۶۲. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.
۱۵. مرادپیری، هادی؛ کزازی حسین؛ (۱۳۹۴). بررسی میزان اثربخشی طرح صالحین بسیجیان ناحیه کربلا و ارائه شیوه‌های ارتقاء آن. فصلنامه مدیریت و پژوهش‌های دفاعی دانشکده و پژوهشکده دفاعی، ۱۴(۷۹)، ۳۳-۲۴.
۱۶. همتی، عباس. (۱۳۸۴). نقش محوری مساجد در تأمین اهداف چندمنظوره. در فروغ مسجد، جلد دوم. صص ۱۶۱-۱۷۵. قم: انتشارات دفتر مطالعات و پژوهش مرکز رسیدگی به امور مساجد.

ب) کتابها

۱. امام خمینی. (۱۳۸۹). صحیفه نور. تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۲. آذر، عادل، فرهاد خسروانی و رضا جلالی، (۱۳۹۲). تحقیق در عملیات نرم: رویکردهای ساختاردهی مسئله، تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
۳. دشتی، محمد. (۱۳۹۵). نهج البلاغه. قم: انتشارات علامه بنیسی
۴. دفتر مطالعات و تحقیقات مرکز رسیدگی به امور مساجد، (۱۳۸۵). فرهنگ مسجد. قم: انتشارات ثقلین.
۵. عرب اسدی، حسین. و بنافی، مسعود. (چاپ نشده). سازمان‌های مردم‌نهاد: راهبردی برای معماری اداره عمومی ایران
۶. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۷. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحارالانوار، جلد ۳، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۸. مرکز رسیدگی به امور مساجد تهران، (۱۳۹۴). سند تعامل مسجد و کودک و نوجوان، مجری: لطیفی، میثم؛ مدیر محتوایی: پهلوان شریف فرد، علیرضا.
۹. مرکز مطالعات راهبردی تربیت اسلامی، (۱۳۹۴). تبیین عمومی الگوی تربیتی صالحین، تهران.
۱۰. وزارت آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش.

ج) پایان نامه‌ها

۱۱. تنها، محمدصادق، (۱۳۹۴). فهم الگوی همکاری بین سازمانی مسجد و مدرسه. تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

د) منابع اینترنتی

۱۲. تاریخچه نظام آموزش اسلامی. (۱۳۷۸). برگرفته از hawzah.net
۱۳. جزئیاتی از طرح تربیتی شهید بهنام محمدی. (۱۳۹۶). برگرفته از tasnimnews.com
۱۴. خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۹). پ پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز. برگرفته از farsi.khamenei.ir
۱۵. مروری بر وضعیت مساجد در ایران. (۱۳۹۶، مرداد). برگرفته از mehrnews.com
۱۶. نتایج مطالعات پیرامون تشکیل شجره طیبه صالحین. (ب.ت). برگرفته از onway.ir

۶-۲- منابع لاتین**Articles**

1. Malone, D. W. (1975): An introduction to the application of interpretive structural modeling. In Proceedings of the IEEE 63 (3), pp. 397-404.

Books

2. Anheier, H. K. (2005). **Nonprofit Organizations: Theory, Management, Policy** / Helmut K. Anheier. London: Routledge.

